

ALAPSZÓRENDI TÍPUSVÁLTÁS A MAGYARBAN

HORVÁTH KATALIN

1. A dolgozat tárgya, célkitűzése

1.1. A magyar szórend és a mondat információs szerkezete

1.1.1. A magyar szórendre vonatkozó hagyományos kutatások alapján közismertté vált, hogy nyelvünk az ún. **szabad szórendű** nyelvek közé tartozik, mivel morfológiai típusának, agglutináló voltának köszönhetően az **igei állítmányt** tartalmazó mondatokban az elemek mondatbeli helyének szintaktikai funkciókat kifejező, mondatrész-megkülönböztető szerepe nincs. Ez az oka annak, hogy a csupán három mondatrészből – alanyból, igei állítmányból és tárgyból vagy határozóból – álló mondataink mind a hat logikailag lehetséges kombinációban előfordulhatnak (vö. pl. Deme 1962: 471–502; Rác 1988: 447–57; Bárczi–Benkő–Berrár 1978: 428–9). A magyar szórend kérdései tehát – a saussure-i értelemben – a **parole-lingvisztika** körébe tartoznak. Mindazonáltal mondataink felszíni (= szórendi) szerkezeteit bonyolult szabályok irányítják, ezért a magyart idegen nyelvként tanulóknak a szórendi szabályok elsajátítása, a szórendileg is helyes magyar mondatok létrehozása – a kétféle igeragozás elsajátításához hasonlóan – hosszan tartó és nehéz feladat.

1.1.2. A természetes nyelvek mondatai egy adott beszédhelyzetben, illetve szöveg-összefüggésben meghatározott **közlési funkciót** töltenek be. A magyar szórenddel foglalkozó kutatások már a 19. század első felében felismerték, hogy a mondatban szereplő szavak rendjét a mondatrészek **kommunikatív funkciója** alakítja ki. Azt a fontos szabályt, hogy a magyar mondat leghangsúlyosabb, tehát az új információt közlő, szemantikailag legfontosabb elemének (azaz a mai fókusz) a helye az igei állítmány (verbum finitum) előtti pozíció, elsőként Fogarasi János ismerte fel 1838-ban. *Heuréka* című tanulmányában a szabályt a következőképpen fogalmazta meg: „A hangsúlyos szót követi tüstént a határozott módban [...] lévő ige [= verbum finitum]” (Fogarasi 1838: 243; vö. még: 1860: 79–123, 218–78). A fölismerés utóbb a Fogarasi-törvény nevet kapta, s a későbbi kutatások Arany Jánostól Kicska Emilen, Molecz Bélán, Simonyi Zsigmondon át Deme Lászlóig, É. Kiss Katalinig vagy Wacha Balázsra csak megerősítették. Mai nyelvtanaink azonban Fogarasiról rendre megfelelkeznek, nevét a témával kapcsolatban meg sem említik.

A beszéd egységei, az aktuális mondatok (megnyilatkozások) kommunikatív szempontból többségükben **duális** szerkezetűek: a beszélő és a hallgató számára a sikeres kommunikáció lehetőségét biztosító ismert információt tartalmazó részre, azaz **topikra** (témára) és újságoló, a hallgató számára új információt közlő **kommentre** (rémára) tagolhatók. A **fókusz** az új információt kifejező rész szemantikailag legfontosabb, ezért főhangsúlyos eleme.

A magyar aktuális mondatok kommunikatív szerkezetének duális tagolódását a politikus Brassai Sámuel írta le először, szintén a 19. században. Sajátos terminológiája szerint az aktuális mondatok: a nem kötelező, a mondatokból esetenként hiányzó

inchoativum vagy *bévezető szakasz* [a későbbi topik], illetve az új ismeretet tartalmazó *mondatzöm*, avagy a *tüzetes rész* [a későbbi komment] (l. pl. Brassai 1860, 1863–65; 1885).

E rövid, vázlatos áttekintésből is kiderül az, hogy a magyar szórend kérdései szoros kapcsolatban állnak a mondat információs szerkezetét megmutató aktuális mondattagolással, továbbá ezzel összefüggésben a mondat hangsúly-, idő- és aspektusviszonylataival (vö. pl. Dezső 1967; Binnick 1991).

1.2. Az alapszórendről

1.2.1. Joseph H. Greenberg 1963-ban megjelent nevezetes szórendi tanulmánya óta köztudomású, hogy a tranzitív igék meghatározta háromelemű neutrális, állító, kijelentő mondatok felszíni szerkezeteiben a mondatokat alkotó három alapvető mondatrész – **az alany (S), az igei állítmány (V) és a tárgy (O)** – egymáshoz viszonyított elhelyezkedése, természetes sorrendje nyelvenként különböző lehet, ezért alkalmas eszköze a nyelvek osztályozásának, **szórendi típusokba** foglalásának. A szórendi tipológiai kutatások elsődleges célja a nyelvek alapszórendi típusának a meghatározása, valamint az alapszórendet kialakító, megszabó grammatikai sajátosságok felderítése (vö. Greenberg 1963: 73–113).

A szabad szórendű nyelvekben – így a magyarban is – e háromelemű mondatok hat érvényes szórendi variánsa közül az alapszórend dönti el, hogy a vizsgált nyelv melyik szórendi típust képviseli

Az **alapszórend** a három figyelembe vett mondatrész olyan természetes, felszíni szerkezeti sorrendje, amelyet a konkrét közlési funkció megszabta aktuális mondattagolás nem befolyásol. Tehát az a rögzült szórendi alapváltozat, amely nyomatékos (emfatikus) elemet, azaz **fókusz** **nem tartalmaz**.

A szórendi tipológiai szakirodalom túlnyomó többsége szerint¹ a magyar **kettős alapszórendű (SOV és SVO)** nyelv: Pl. *A gyerek almát eszik* mondat az SOV, illetve: *A gyerek eszik egy almát* és *A gyerek (meg)eszi az almát* mondatok pedig az SVO sorrendet mutatják fel.

A mai indoeurópai és uráli nyelvek alapszórendjei azt tanúsítják, hogy az indoeurópai nyelvek döntő többségükben SVO, az uráli nyelvek pedig SOV szerkezetűek.² A hazai és a nemzetközi szakirodalom szerint azonban az uráli és az indoeurópai **alapnyelv** egyaránt **SOV** típusú volt. Ez azt jelenti, hogy a kutatás az SVO szórendet tekinti az ősi SOV-t felváltó, később kialakult, fejlettebb szórendi típusnak. A mai magyarban is ez a szórend van túlsúlyban, ám nyelvünk érdekessége – azt is mondhatnánk – egyik archaikus vonása,³

¹ Feltehetően a magyar nyelv nem kellő mélységű ismerete lehet az oka annak, hogy külföldi kutatóknak az alapszórendre vonatkozó megállapításai esetenként ellentmondóak: egyesek SOV, mások SVO típusú nyelvnek tartják a magyart (vö. Mallinson – Blake 1981: 132).

² A fenti mondatot – Havas Ferenc szíves szóbeli közlése alapján – a következőkkel egészítem ki: Az uráli nyelvek közül a lapp és a finnugri nyelvek (finn, észt, karjalai, vepsze, izsór, vót, lív), valamint a komi-zürjén SVO szórendűek. Ezekben a nyelvekben az SVO szórend kialakulása germán, balti finn, illetve orosz hatásnak tulajdonítható. Ezért az uráli (finnugor és szamojéd) nyelvek összességében az elsődleges **SOV alapszórend** ma már csak kb. **60 százalékban** érvényesül.

³ Nyelvünk további archaikus vonása pl. a **mellérendelő szóösszetételek** különböző típusainak (l. **a**) iteratív párok: pl. *addig-addig, egyszer-egyszer, néha-néha, sok-sok*; **b**) ikerszavak: *dimbesdombos, gizgaz, irul-pirul, mendemonda*; **c**) valódi mellérendelő összetételek: *dúl-fúl, sürgő-forog, árvíz, dúsgazdag* stb.) meghatározó gazdagsága. E formák ősi – az uráli és az altáji nyelvekre kivált-

hogy az ősbibb szórendi típus is él. (Vö. Dezső 1967: 79–121, 1973: 23–63, 1978: 29–59; Telegdi 1977: 217–9; Hajdú 1978: 117–8; É. Kiss 1983: 27; Wacha 1991: 618–28; Primus 2001: 869; Havas 2002: 23–6; Kiss – Pusztai 2003: 253 stb.).

A magyar nyelvet tehát – a fentieknek értelmében – az **SOV** → **SVO** típusváltás sajátos átmeneteként értelmezhetjük: nyelvünk olyan SVO típus felé fejlődő, alapjaiban SOV típusú nyelv, melyben mindkét alapszórendi variáns érvényes ma is.

1.2.2. Itt kell szóba hoznom azt a témánkat érintő – számomra nehezen érthető – gyakorlatot, mely főként a vonatkozó mai magyar generatív szakirodalomban⁴ érhető tetten (l. pl. Kiefer 1992; É. Kiss 2011; de Wacha 2008 is). Terjed ugyanis az a gondolat és gyakorlat, hogy az alapszórend kérdéseit nem feltétlenül kell semleges mondatainkban vizsgálni. Ezekben a munkákban – vagy tudatosan, vagy azért, mert történeti nyelvi anyagot vizsgálva a neutrális és az emfatikus mondatok nehezen vagy egyáltalán nem különíthetők el⁵ – szerencsétlenül keverednek a semleges, illetve az emfatikus (fókuszos) mondatokra

képpen jellemző – voltukat több kutató hangsúlyozza (l. pl. Gombocz 1926: 12–4). A magyar archaikus vonásának tekinthető továbbá a **mediális igenem** (l. az *-ik*, *-ad/-ed*, *-ul/ül* formánsokkal létrejövő mediális igeformákat: *török, látszik, hallik; árad, fakad, olvad; épül, szépiül, sárgul*; stb.) meghatározó volta. É. Benveniste szerint (1966: 168–74) a mediális, neutrális igenem ősi, kiinduló formáció. Ebből vezeti le az – egymáshoz képest érvényben lévő – aktív, tranzitív, illetve passzív, intranszitiv igenemet.

⁴ Az utóbbi évtizedben generatív nyelvészeinknek köszönhetően nagy összefoglaló művek (*Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan* [1992]; *Új magyar nyelvtan* [1998; 2003]; *A magyar nyelv kézikönyve* [2003]; *Magyar nyelv* [2006]) láttak napvilágot. E munkák jórészt azonos mondatani fejezetei – valamennyit É. Kiss Katalin írta – behatóan foglalkoznak a magyar mondatok szórendi kérdéseivel. Ebben az elméleti keretben ugyanis a mondatban a maga egészében a tényleges nyelvhasználatban elhangzó mondatok **felsőszíni** szerkezeteinek vizsgálatára, vagyis az emfatikus mondatrész (fókusz) befolyásolta szórendi variánsok kutatására szűkül; az aktuális mondatagolás témakörének érdemi vizsgálatára korlátozódik. Ezek a kutatások tehát – mivel *langue-lingvisztikai*, azaz a nyelvi rendszer szintaktikai összefüggéseinek feltárását célzó vizsgálódásokkal nincsenek kapcsolatban –, a **parole-lingvisztikai** mondatani kutatásokat gazdagítják.

É. Kiss a magyar mondatok szórendi szerkezeteit létrehozó szabályrendszer olyan modellálását tűzte ki célul, amely megfelel a generatív nyelvléírás követelményeinek: előállítja a magyar mondatok minden lehetséges szórendi variánsát anélkül, hogy hibás szórendi változatok létrejöttét megengedné. Li és Thompson kutatásai (1976) nyomán megállapította, hogy a magyar nem az ún. alany-prominens, hanem a topik-prominens nyelvek közé tartozik, vagyis a felszíni mondat szerkezetek alappilléreit nem a nyelvtani alany-állítmány szerkezet, hanem a **logikai topik-predikátum struktúra** adja. É. Kiss a magyar neutrális mondatokkal, az alapszórend kérdéskörével korábban nem foglalkozott: ha a magyar topik-prominens nyelv, a szórendi tipológiában viszont az alanynak (S) kitüntetett szerepe van, értelmetlennek tűnhet fel az alapszórend kérdésének akár csak a felvetése is. A magyar nyelv topik-prominens volta, valamint az alapszórendi kutatások között feszülő ellentmondást 2011-es dolgozatában kísérelte meg feloldani.

⁵ Az SOV szórend esetében a semleges és az emfatikus tárgyat tartalmazó mondat szórendje ugyanaz: *Péter könyvet olvas*, illetve: *Péter könyvet olvas (nem újságot)*, azaz – Dezső László terminusait használva – a mondatok **természetes és nyomatékos fókusz** egybeesik. Ennek a megkülönböztetésnek a haszna nyilvánvaló: ti. a mondat hangsúly természetesen akkor is érvényesül, ha a mondatban nincs nyomatékos fókusz. Ilyen esetekben a természetes fókusz az állítmányra, ha az állítmány igeikötős ige, az igeikötőre (igemódosítóra) esik.

vonatkozó megállapítások. Ezáltal a vizsgálat eredménye az alapszórendre nézve kétségkívül nem tekinthető hitelesnek, torzul.

Kiefer Ferenc pl. a *Strukturális magyar nyelvtan Mondattan* c. kötetének Bevezetőjében a következőket írja: „Az alapszórendek tekintetében a magyar sem tiszta típus: a fókuszatlan mondatok [...] SVO, a fókuszosok pedig SOV jegyeket mutatnak” (1992: 11–2). É. Kiss Katalin 2011-es dolgozatában a magyar alapszórend történeti változásainak kiváltó okait kutatva kiindul az ősi, ugor kori SOV alapszórendből, s eljut a **T(opik)Q(uantor)F(ókusz)VX** alapszórendhez: „a korábbi SOV mondat kettős alany-topik funkciójú kezdő pozíciója tisztán topikpozícióvá, tárgy-fókusz pozíciója pedig tisztán fókuszpozícióvá vált” – írja munkája Összefoglalásában (É. Kiss 2011: 100).

Mivel a szórend a magyarban parole-lingvisztikai jelenség, nyelvtörténeti korpuszon az alapszórend vizsgálata igencsak nehéz feladat. Nincsenek ugyanis biztos, egyértelmű kritériumok a neutrális és az emfatikus mondatok megkülönböztetésére. Wacha Balázs – 17. századi szövegeket vizsgálva – természetesen tisztában van azzal, hogy „a szórendi tipológia általában a neutrális mondatok szórendjét veszi figyelembe, ennek alapján igyekszik a nyelveket besorolni egyes szórendi típusokba”. Úgy véli azonban, hogy az általa „figyelembe vett nagyobb körből (értsd: az emfatikus mondatokat is tartalmazó korpuszból) is lehet megközelítő érvényű következtetést levonni, s az a szűkebb körre (értsd: a neutrális mondatokra) is érvényes lehet” (l. Wacha 2008: 132–3). A kétségtelen nehézségek ellenére eljárása erősen vitatható, mivel a vizsgálat így az alapszórendre nézve megbízható, hiteles eredményre nem vezethet.

A hivatkozott művekkel tehát azért van gond, mert az alapszórendet – per definitio-nem – a háromelemű mondatok **neutrális szórendje** határozza meg, azaz ezekből a vizsgálatokból a fókuszos mondatokat eleve ki kellene zárni.

Kiefer később megváltoztatta véleményét, s az alapszórendre vonatkozó munkáiban csak a neutrális szórendű mondatokat vizsgálja. A „semleges szórend [...] – írja egy 2004-es tanulmányában – kitüntetett szerepet játszik a magyar nyelvben, s ezért előnyben kell részesítenünk az olyan modelleket, amelyek a semleges szórendről is számot tudnak adni” (Kiefer 2004: 154). Vizsgálataiból – a szakirodalom döntő többségével ellentétben – arra következtet, hogy a magyar háromelemű, neutrális mondataink alapszórendje **SVO**. Szerinte az SOV szórend alapszórendként azért nem vehető figyelembe, mert csak bizonyos megszorításokkal, csupán speciális esetekben érvényesül.

Kétségtelen, hogy a mai magyarban az SVO alapszórend a gyakoribb, de még egyáltalán nem vált kizárólagossá: magyar igék egy jól körülhatárolható népes csoportja által meghatározott – érvényes és igen gyakran használt – mondatainkban ugyanis **mindkét alapszórendi változat él**. Az alábbiakban – Kiefer véleményével szemben – a szakirodalom döntő többségének állítását szeretném igazolni: nyelvünk vegyes (kettős) alapszórendű nyelv, melyben – meghatározott **grammatikai sajátosságoktól** függően – ma is mindkét variáns él.

1.2.3. Bár a nyelvtipológia szinkrón nyelvrendszereket vagy részszerkezeteket hasonlít össze, ezek egyidejűségét nem írja elő: a vizsgálatban különböző korokból származó metszetek vethetők egybe. Ezért tekintik a nyelvtipológiát **pankrón** stúdiumnak. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a megállapított típusok örök kategóriák lennének. Ellenkezőleg: a nyelvi típusok is ki vannak téve az időnek, változásokon mennek, mehetnek keresztül, még ha ezek a változások emberi léptékkel mérve rendkívül lassúak is. A **történeti tipológia** ezeket a változásokat kutatja. Elsősorban arra törekszik, hogy a megállapított

típusok között milyen logikai, s egyúttal történeti sorrend deríthető fel, az egyes típusok hogyan – milyen kritériumok alapján – rendezhetők egy **diakrón sorba** (vö. pl. Hopper 1992: 136–9; Greenberg 1995; Dezső é. n. 142–4; 253; Havas 2011: 257–62).

Az alábbiakban **a következő kérdésekre** keresem a választ:

- a) a később kialakult SVO szórend mennyiben tekinthető fejlettebb szórendi típusnak?
- b) milyen nyelvi változások vezettek az ősi SOV alapszórend megváltozásához, és a kettős alapszórend kialakulásához?
- c) mely tényezők idézik elő a magyarban is az SVO alapszórend fokozatos túlsúlyba jutását, erősödését?

A típusváltás folyamatát – elsősorban a régi szövegek parole-lingvisztikai vizsgálatára vonatkozó fent említett nehézségek miatt – nem nyelvtörténeti anyagon (is), hanem a szinkrónia-diakrónia egységének elvére támaszkodva **a mai magyarban** vizsgálom.

2. Az alapszórend és a transzformációs csoportok

2.1. Az SOV és az SVO szórendek jellemzése az állapot és történet egységében

2.1.1. Az állapot és történet egységének nagy jelentőségű gondolata szerint a mindenkori történeti fejlődés eredménye: egy-egy adott nyelvallapot magában foglalja **specifikus struktúrája** létrejöttének a történetét. Ebből pedig az következik, hogy a szinkrón rendszer dinamikus, rendszerszerű összefüggései érdemben járulhatnak hozzá a tényleges nyelvtörténeti kutatásokhoz, azaz történeti forrásértékük lehet. Mivel a nyelv szinkrón működését irányító mechanizmusok történeti természetűek, egy nyelvallapot szerves összefüggéseinek elemzése megerősítheti vagy – ha a kétféle vizsgálat ellentmond egymásnak – gyengítheti is a nyelvtörténeti vizsgálat eredményeit. Történeti nyelvi anyag hiányában pedig, illetve ha a kutatás célja régi korokból származó korpuszok parole-lingvisztikai vizsgálata, a diakrón elemzés helyettesítésére is hivatott (vö. pl. Bonfante 1945; Hoenigswald 1960; Kuryłowicz 1964: 9–36; Jakobson 1972: 177–85; Zsilka 1982: 153–214; Horváth 1983: 53–5, 2008: 71–3).

2.1.2. Vizsgáljuk meg a következő – a mai magyarban kétségtől érvényes – mondatpárt:

Mariska ruhát varr	SOV
Mariska (meg)varrja a ruhát	SVO

Ebből az egy példából is jól látható az, hogy az alapszórendi variáns a mondat bizonyos grammatikai sajátosságaitól függ. Az első mondatból a következőket állapíthatjuk meg:

- a) az igei állítmány igeikötő nélküli;
- b) a tárgy az ige előtt áll: **OV**;
- c) a tárgynak nincs névelője = határozatlan tárgy;
- d) az ige általános (alanyi) ragozású;
- e) az igeszemlélet, a mondat aspektusa imperfektív (folyamatos).

Ezzel szemben a második mondatban:

- a) az állítmánynak lehet igekötője;
- b) a tárgy az ige után áll: **VO**;
- c) a tárgynak határozott névelője van = határozott tárgy;
- d) az ige határozott (tárgyas) ragozású;
- e) a mondat aspektusa perfektív (befejezett).

Az igekötő, a névelő, a határozott tárgy, a cselekvés befejezettségét (totalitását, rezultatív voltát) kifejező perfektív aspektus a magyar nyelvtörténet tanúsága szerint mind másodlagos, később kialakult, jelöltebb, komplexebb grammatikai jellemzők. Mindebből azt vonhatjuk le, hogy a mai magyarban is egyértelműen igazolható: az SVO variáns valóban a fejlettebb formáció, a történetileg elsődleges alapszórend az SOV.

2.1.3. A következő kérdés, amelyre feleletet kerestem, az **alapszórendi típusváltás** mélyebben fekvő – a nyelvi rendszer szerves összefüggéseiből fakadó – okaival kapcsolatos. Már a kettős alapszórendet vizsgáló korábbi elemzéseimből (vö. Horváth 1995: 187–93, 2010: 146–52) is azt szűrtem le, hogy az előző pontban bemutatott, a két szórendi variáns közötti könnyen felismerhető grammatikai változások eredendően a belső nyelvi, rendszerszerű összefüggések meghatározta mondatforma megváltozásának lehetnek a függvényei. Újabb elemzéseim csak megerősítették ezt a gondolatot. Úgy látom tehát, hogy a felszíni (parole-szintű) alapszerkezetek típusváltásának a kérdése nem oldható meg a mélyebb (langue-szintű) rendszerszerű **szintaktikai összefüggések** figyelembevétele nélkül.

Vizsgálataimból arra a következtetésre jutottam, hogy a magyar alapszórend típusváltásának mélyebb okaira akkor kapunk választ, ha **új szempontból** vesszük szemügyre az ún. transzformációs csoportokat meghatározó szintaktikai relációkat. Azaz:

- a) eltekintünk az egymással váltakozni képes sorok adverbialis mondatrészeitől, azaz a sorok hiányos (töredékes) formáit vesszük figyelembe;
- b) a mondat szerkezetek közös alanyát is tekintetbe véve a sorok **alanyát, állítmányát és tárgyait együttesen** vizsgáljuk;
- c) szórendi kérdések vizsgálatáról lévén szó, figyelmet fordítunk a mondatok elemeinek **természetes**, a tényleges nyelvhasználatra jellemző rendjére.⁶

Az eredmény meglepő: ha így járunk el, a két sorból a két alapszórenddel megegyező struktúrát kapunk: *Péter vaját ken*; *A kertész vizet locsol* = **SOV**; *Péter (meg)keni a kenyeret*; *A kertész (meg)locsolja a virágokat* = **SVO**.

2.2. A transzformációs csoportokról

2.2.1. Közismert, hogy Zsilka János nyelvelméletének alapformái az ún. transzformációs csoportok. Transzítív igeink egy jól körülhatárolható szemantikai csoportjára: az

⁶ Zsilka János a **nyelvi rendszer** mondatformáinak szerves összefüggéseit kutatva a transzformációs csoportok két sorának szintaktikai viszonyait, a csoportokba zárt esetek relációit tárta föl. Az elemeknek a beszédben megmutakozó természetes szórendjét nem vizsgálta. A mondatpárok alanyától pedig azért tekintett el, mert az alanyt a transzformáció nem érinti: az első sor alanyi funkcióját betöltő lexéma a második sorban is alany marad: pl. *A festő ken festéket a falra*, illetve: *A festő (be)keni festékekkel a falat*.

egyszerű konkrét (manuális, fizikai cselekvéseket kifejező) igékre (l. pl. *ereszt, facsar, fon, fűz, gyúr, húz, ken, köt, locsol, mer, mos, metsz, nyír, nyom, nyúz, őrl, rak, söpör, szed, szór, tölt, töm, tör, töröl, vág, ver* stb.) jellemző az, hogy eredeti (tulajdonképpeni) jelentésükben **kettős** szerkezeteket hoznak létre. Ez a strukturális váltakozás anélkül megy végbe, hogy a mondatokban szereplő szavak, illetve a mondatok által ábrázolt tényállás (a mondatok denotatív jelentése) megváltoznának. Zsilka a transzformációs csoportok esetviszonyait vizsgálva az esetek és az egymással váltakozni képes szintaktikai sorok belső, szerves összefüggését mutatta ki. A formacsoportok két sora egy-egy **szintaktikailag különböző** tárgyi viszony – **belső tárgy, objektív tárgy** (accusativus objectivus) – körül jön létre. Például: *Pali sót szór a húsrá*, illetve: *Pali megszórja sóval a húst*; *Ilona gyümölcsöt szed a fáról*, illetve: *Ilona leszedi (a gyümölcstől) a fát*. E négy mondatrészből (alany, állítmány, tárgy, határozó) álló strukturák második sorait lezáró fejlettebb, objektív tárgyak közvetlenül az első sorok latívuszi vagy ablatívuszi helyhatározóiból vezethetők le. Valójában azonban az egymással váltakozni képes esetek együttese függ belsőleg össze egymással:

$$[N_{2-t} + N_{3loc.}] \rightarrow [N_{2-vel} + N_{3-t}]$$

Azaz például a *szór* esetében – a megfelelő lexémákat – a szintaktikai viszonyok könnyebb áttekinthetősége kedvéért – egyelőre egymás alá írva:

Pali	+	szór		+	sót		+	a húsrá
Pali	+	megszórja		+	sóval		+	a húst

A csoport szerkezeti viszonyai:

$$\begin{array}{ccccccc}
 [N_{1nom.} & + & V_{tr.} & + & N_{2(-t=belső)} & + & N_{3(loc. direct.)}] \\
 & & & & \downarrow & \searrow & \downarrow \\
 [N_{1nom.} & + & V_{tr.} & + & N_{2(-vel)} & + & N_{3(-t=obj.)}]
 \end{array}$$

(Vö. Zsilka 1971, 1973; Horváth K. 1983)

Az első sorban a szerkezet belsejében szereplő, főként anyagnevekből létrejövő **belső tárgy** igei alaptagjával szoros tartalmi viszonyban van, sok esetben ezért verbalizálható: *vajat ken a kenyérre* → *vajaz*; *cukrot szór a süteményre* → *cukroz* stb. Tehát a tárgyi viszony ősibb, fejlettebb típusát képviseli. A második sorok **objektív tárgya** viszont a tárgy valódi, tartalmilag egymástól független elemek kapcsolatán nyugvó típusa, a cselekvés valójában erre irányul: *megkeni a kiflit*; *megszórja cukorral a süteményt*. A tárgyak szintaktikailag különböző formáival sem a hagyományos grammatika, sem a generatív nyelvelmélet nem számol ma sem, pedig ez a különbség (többek között) a magyar kettős alapszórend kialakulásában is alapvető szerepet játszott.

2.2.2. *Transzformációs csoportok a magyarban* (1983) c. munkámban az Értelmező szótárból gyűjtött nyelvi anyag vizsgálata alapján megállapítottam, hogy mai nyelvünkben **kb. kétszáz** olyan ige van, mely tulajdonképpeni (eredeti, konkrét) jelentésében a transzformációs csoportoknak megfelelő kettős szerkezetekben működik. Az igeek több szempontú (etimológiai, morfológiai, szintaktikai és szemantikai) elemzése alapján, az igeek meghatározta konkrét mondatokból **négy különböző formacsoportot** vontam el. Az igeek

és a csoportokba zárt esetviszonyok együttes vizsgálatával igazoltam azt a feltevésemet, hogy a négy – egymástól sajátosan eltérő – transzformációs csoport sem véletlenszerűen, tetszőleges rendben áll egymás mellett. Ellenkezőleg: felderíthető a csoportok belső, szerkesztési összefüggése, rendje. A szerkezetpárok egy **fejlődési sor** egyes állomásaként értelmezhetők diakrón és szinkrón értelemben egyaránt: a kezdetlegesebb viszonyokat tartalmazó páros struktúrák megelőzik a bonyolultabbakat, fejlettebbeket.

A csoportokat itt csupán egy-egy példával illusztrálva, a fejlődési sor a következő:

I.	Piroska	iszik	egy kortyot	a tejből
	Piroska	megissza	(kortyokban)	a tejet
II.	Piroska	töröl	port	a bútorról
	Piroska	letörli	(a portól)	a bútort
III.	Piroska	locsol	vizet	a virágokra
	Piroska	meglocsolja	(vízzel)	a virágokat
IV.	Piroska	fűz	gyöngyöt	láncba/láncnak
	Piroska	felfűzi	(gyöngyből)	a láncot

E fejlődési sor érvényességét megerősítheti az, hogy a tárgyi mondatrészek a hagyományos magyar grammatika által megállapított fajtái⁷ természetesen illeszkednek a rendszerbe: az első három csoportban **iránytárgyak** szerepelnek, közülük az első sorok **belső** tárgyai eredendően **határozatlanok**, szemben a második sorokat lezáró **határozott, objektív** tárgyakkal.

A fejlődési sor végén álló negyedik csoportban jelentős változást figyelhetünk meg: itt ugyanis az első sor belső tárgya is objektív tárgy, a cselekvés szükségszerűen erre irányul, hiszen a második sorban szereplő eredménytárggyal kifejezett objektum csak a cselekvés eredményeképpen jön létre. A negyedik csoport első sorának belső tárgya tehát **objektív iránytárgy** (accusativus objectivus afficiens), míg a második sor fejlettebb tárgya **objektív eredménytárgy** (accusativus objectivus efficiens).

2.3. A tárgyak szintaktikai típusai és az alapszórend

2.3.1. Ha most már – e kitérők után – visszatérünk a magyar alapszórend kérdéseihez, s azt vizsgáljuk meg, hogy a tárgyak szintaktikailag különböző formái befolyással vannak-e a csoportokban szereplő elemek természetes sorrendjére, e kérdésre egyértelmű **igennel** felelhetünk.

A csoportok első soraiban a különböző belső tárgyak a beszédben, tehát a – teljes sorokhoz képest gyakran hiányos – konkrét mondatokban az igeikötő nélküli ige elé kerülnek. A belső tárgyas szintagma **OV** szerkezetű. Az ige előtti pozíció a határozatlan (névelő nélküli), s eredendően minden bizonnyal jelöletlen belső tárgyak normális helyzete:

⁷ Leíró nyelvtanaink hagyományosan a tárgy következő alosztályait különítik el: a logikai határozottság szempontjából **határozatlan** (*könyvet, egy könyvet*) és **határozott** tárgyat (*Jánost, ezt, őt, a könyvet*); a tárgyas szerkezetek jelentését figyelembe véve pedig **iránytárgyat** (*felvágja a kenyeret, filmet néz*); **eredménytárgyat** (*házat épít, levelet ír*) különítenek el (vö. MGr. 416–8).

- I. Piroska kávéét iszik = 'iszik néhány kortyot a kávéból' = partitivusi tárgy
 II. Piroska port töröl
 III. Piroska vizet locsol **SOV alapszórend**
 IV. Piroska gyöngyöt fűz

Tehát az első sorok felszíni szerkezetének alapszórendje: **SOV**.

A határozatlan tárgyakkal megfelelően az igeikötő nélküli igeik ragozása is határozatlan = általános (alanyi ragozás), a mondat aspektusa pedig folyamatos.

A csoportok második soraiban a különböző objektív tárgyak a parole szintjén is, tehát a tipikusan hiányos – csak alanyt, állítmányt és tárgyat tartalmazó – konkrét mondatokban a jobbára igeikötős igeik után, a sorok végén szerepelnek. Az objektív tárgyas szintagma **VO** szerkezetű. Az (igeikötős) ige utáni pozíció az objektív tárgy természetes helyzete:

- I. Piroska (meg)issza a kávéét
 II. Piroska (le)törli a bútorokat
 III. Piroska (meg)locsolja a virágokat **SVO alapszórend**
 IV. Piroska (fel)fűzi a láncot.

A második sorokban a határozott tárgyra irányuló cselekvés, valamint az igeikötős ige határozott (tárgyas) ragozása és a befejezett (telikus) aspektus között belső kapcsolat áll fenn. Tehát a második sorok felszíni szerkezetének alapszórendje: **SVO**.⁸

Elemzéseim tehát egyértelműen azt mutatják, hogy a tárgy szintaktikailag különböző – a transzformációs csoportokban kialakult – formái szerves összefüggésben állnak nyelvünk kettős alapszórendjével. A magyar nyelv kettős alapszórendje kialakulásában a transzformációs csoportokban gyökerezik. Ez az elemi formáció képviseli a nyelv azon részrendszerét, amelyen belül a **szórendi típusváltás** lezajlik: az első sorok **SOV** és a második sorok **SVO** szórendje újabb bizonyítéka annak, hogy a csoportok két-két sorának sorrendje nem tetszőleges: a második sorok valóban fejlettebb (mert általánosabb, a valóság szélesebb összefüggéseire kiterjedő) alakulatok, mint az elsők.

Ez az összefüggés arra is rávilágít, hogy a magyar alapszórend mint felszíni szerkezeti (parole-lingvisztikai) jelenség, szintaktikai (langue-lingvisztikai) változások függvénye.

⁸ Fontos azonban megjegyezni, hogy – miután a kétféle tárgy létrejött – lehetővé válik az is, hogy a tárgyak egymás helyébe lépve a másik pozíciójának megfelelően viselkedjenek: ilyen esetekben az objektív tárgyas szintagma imperfektív igeszemléletet tükröz és **SOV** szórenddel jár együtt, míg a belső tárgyas szó szerkezet perfektív cselekvést fejez ki, szórendje pedig **SVO** lesz. Azaz például:

- A) Eredeti struktúrák: Anna port töröl SOV = imperfektív aspektus
 Anna letörli a bútor SVO = perfektív aspektus
 B) Másodlagos struktúrák: Anna bútor töröl SOV = imperfektív aspektus
 Anna letörli a port SVO = perfektív aspektus

A jelenség azt mutatja, hogy **pozíció és funkció** között a magyarban is szoros összefüggés van.

3. Az igei jelentések és az SOV alapszórend

3.1. A nyelv történeti fejlődése során a transzformációs összefüggések második sorának SVO alapszórendje mindinkább meghatározóvá válik. Láttuk: az egyszerű manuális, fizikai cselekvéseket képviselő igeink még a transzformációs csoportok kettős szerkezetei szerint működve hozzák létre **mindkét** alapszórendet.

Igen érdekes az, hogy a **mentális cselekvéseket** kifejező igeink (*énekel, fest, hallgat, ír, mond, néz, olvas, magyaráz, rajzol, számol* stb.), bár a transzformációs csoportok összefüggéseit már nem követik – nyilvánvalóan a manuális, fizikai cselekvéseket képviselő igeink analógiájára –, még a **kettős alapszórend** szerint működnek. Ám ennek ellenére a két ige csoport viselkedése között lényegesek a különbségek is:

a) a mentális cselekvéseket képviselő igékkel létrejött szerkezetekben már **mindkét** szórendi variáns tárgya **objektív tárgy**. Például: *A színész verset mond* → *A színész elmondja a verset*; *Marci levelet ír* → *Marci megírja a levelet*; *Zoli rádiót hallgat* → *Zoli meghallgatja a rádiót*; *A tanár egy példát magyaráz* → *A tanár megmagyarázza a példát*; *A kislány egy képet néz* → *A kislány megnézi a képet* stb.

b) ezekben a mondatokban – szemben a transzformációs csoportok struktúráival, melyekben a belső tárgy és az objektív tárgy **két különböző főnév** –, **mindkét** sor objektív tárgya egyazon lexéma. Azaz például:

A transzformációs csoportok tárgyas szintagmái:

<i>zsírt</i> ken	O ₁ V	SOV alapszórend
megkeni a <i>kenyeret</i>	VO ₂	SVO alapszórend

A mentális cselekvések képviselte igék tárgyas szintagmái:

<i>filmet</i> néz	OV	SOV alapszórend
megnézi a <i>filmet</i>	VO	SVO alapszórend

c) a kettős alapszórend a transzformációs csoportok sorainak **hiányos** formáiból jön létre: a három elemből (alanyból, tárgyból és igei állítmányból) álló alapszórendi struktúrák, négy elemből (alanyból, tárgyból, igei állítmányból és határozóból) álló és két, egymással szervesen összefüggő, szerkezethez vannak kötve! Míg a mentális cselekvéseket reprezentáló igék megszabta, kettős alapszórendű, szerkezetek három elemből állnak.

3.2. A feltehetően későbbi, más, bonyolultabb jelentésszerkezetű (mert pl. alárendelő összetett mondatokat létrehozni képes) igeink már nem a kettős alapszórend struktúrái szerint viselkednek: kizárólag az **SVO** alapszórendet mutatják fel. Az **érzelmi** (emotív) és **értelmi** (kognitív) **állapotokat** kifejező ún. **statikus igék**: *gyűlöl, hall, hiányol, hisz, irigyel, imád, ismer, kedvel, képzel, lát, szeret, tud, utál* stb. (vö. Binnick 1991) alapszórendben csak az SVO struktúra szerint működnek: *Péter szereti Jolit*; *Mari utálja a főzeléket*; *A fiú tudja a matematikát*; *A tanár látta a bajt* stb.

Az állapotok természetüknél fogva nem dinamikusak, nem szakíthatók meg: minden szakaszuk azonos. Ezek az igék kivétel nélkül alárendelő összetett mondatot is létrehozhatnak, azaz tárgyuk mellékmondat is lehet: *Mari utálja azt, hogy ...*; *A fiú tudja, hogy ...*; *A beteg azt képzei, hogy ...*; *A tanár látta, hogy ...*; *Pali azt fogja hinni, hogy ...* stb.

Az SVO szórendből **másodlagosan** természetesen létrehozható az SOV szórendnek megfelelő változat is. Ám ilyenkor nem semleges, hanem **emfatikus, fókuszos** mondatokat kapunk, azaz nem alapszórend jön létre. Pl. *Péter Jolit szereti [nem Katit]; Mari a főzeléket utálja [nem a húst]; A fiú a matematikát tudja [nem a kémiát]* stb. Vagyis a fókuszos szórend lesz SOV. A tárgyas szintagmákat tekintve:

szereti a <i>spenótot</i>	VO	SVO alapszórend
<i>a spenótot</i> szereti	OV	SOV emfatikus szórend

Mindez azt bizonyítja, hogy az SOV szerkezet, az állapotot kifejező igékkel létrejött mondatainkban – neutrális alapszórendben – már nem él.

Ezek az elemzések azt igazolják, hogy az igék egymástól jól elhatárolható nagy szemantikai csoportjai és az alapszórend között szoros összefüggés áll fenn: a dinamikus igei jelentések (a manuális, illetve a mentális cselekvéseket képviselő igék) meghatározta mondatainkban mindkét alapszórendi variáns él a mai magyarban is. A minden bizonnyal jóval későbbi és bonyolultabb jelentésszerkezetű statikus igékkel létrejött mondatainkra azonban már csak a másodlagosan létrejött, bizonyíthatóan fejlettebb SVO alapszórend érvényes.

HIVATKOZÁSOK

- Arany János 1873: A szórend, *Magyar Nyelvőr* 2, 5–11.
- Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán 1978: *A magyar nyelv története*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Benveniste, Émile 1966: *Problèmes de linguistique générale*, Chapitre XIV, Actif et moyen dans le verbe, Paris, Gallimard, 168–75.
- Binnick, Richard I. 1991: *Time and the Verb: A guide to Tense and Aspect*, Oxford–New York, Oxford University Press.
- Bonfante, Giuseppe 1945: On Reconstruction and Linguistic Method, *Word* 1, 83–91, 132–61.
- Brassai Sámuel 1860; 1863–65: A magyar mondat, *Magyar Akadémiai Értesítő* 1, 279–399; 3, 3–128, 173–409.
- Brassai Sámuel 1885: *A mondat dualismusa*, Budapest, MTA.
- Deme László 1962: A szórend, in Tompa József szerk.: *A mai magyar nyelv rendszere* 2, Budapest, Akadémiai, 471–502.
- Dezső László 1967: Szórend és mondathangsúly, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 5, 79–121.
- Dezső László 1973: A mondattan tipológiai megközelítése, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 9, 23–63.
- Dezső László 1978: Elmélet és törvényszerűségek a tipológiában. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 12, 29–59.
- Dezső László é. n. *A magyar nyelv tipológiai jellemzése – Typological Characterization of Hungarian Grammar: Selected Writings*, Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola.
- Fogarasi János 1838: *Ευρηκα*, *Atheneum* 2, 24–9; 289–97.
- Fogarasi János 1860: Hangsúly, vagyis nyomaték a magyar nyelvben, *Magyar Akadémiai Értesítő* 1, 79–123, 218–78.

- Gombocz Zoltán 1926: *Jelentésan*, Pécs.
- Greenberg, Joseph H. 1963: Some universals of grammar with particular reference to the order of meaningful elements, in Greenberg, J. H. ed.: *Universals of Languages*, Cambridge, Mass, MIT Press, 73–113.
- Greenberg, Joseph H. 1995: The Diachronic Typological Approach to Language, in M. Shibatani–Th. Bynon eds.: *Approaches to Language Typology*, Oxford, Clarendon Press, 145–66.
- Hajdú Péter–Domokos Péter 1978: *Uráli nyelvrokonaink*, Budapest, Tankönyvkiadó, 117–8.
- Havas Ferenc 2002: A nyelvek típusai között a magyar nyelv, in Sipos Lajos főszerk.: *A magyar nyelv és irodalom enciklopédiája*, Budapest, Magyar Könyvklub, 23–6.
- Havas Ferenc 2011: Nyelvtipológia, in Balázs Géza szerk.: *Nyelvészetről mindenkinek*, Budapest, Inter, 257–62.
- Hoenigswald, Henry M. 1960: *Language change and linguistic reconstruction*, Chicago, The University of Chicago Press.
- Hopper, Paul J. 1992: Typology and Universals, in William Bright ed.: *International Encyclopedia of Linguistics* 2, New York–Oxford, Oxford University Press, 136–9.
- Horváth Katalin 1983: *Transzformációs csoportok a magyarban*, Budapest, Akadémiai. = Nyelvtudományi Értekezések 115.
- Horváth Katalin 1995: A magyar nyelv kettős alapszórendjéről, in Laczkó Krisztina szerk.: *Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára*, Budapest, ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, 187–93.
- Horváth Katalin 2008: Az etimológia elvei, in Büky László–Forgács Tamás–Sinkovics Balázs szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei V*, Szeged, JATEPress, 67–80.
- Horváth Katalin 2010: A magyar szórend néhány kérdése, in Gecső Tamás–Sárdi Csilla szerk.: *Új módszerek az alkalmazott nyelvészeti kutatásban*, (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 114), Székesfehérvár–Budapest, Kodolányi János Főiskola–Tinta Könyvkiadó, 146–52.
- Jakobson, Roman 1972: A szinkrónia és a diakrónia egysége, in Fónagy Iván–Szépe György szerk.: *Hang – jel – vers*, Budapest, Gondolat, 177–85.
- Keszler Borbála szerk. 2000: *Magyar grammatika*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kicska Emil 1890–93: Hangsúly és szórend, *Magyar Nyelvőr* 19: 6–18, 153–8, 203–9, 390–5, 433–40; 20: 337–45, 385–94, 433–45, 481–91; 21: 385–95, 434–48, 486–97; 22: 6–13, 52–63.
- Kiefer Ferenc 1992: Bevezető, in *Strukturális magyar nyelvtan 1: Mondattan*, Budapest, Akadémiai. 7–15.
- Kiefer Ferenc 2004: A semleges szórend a magyarban, in Koutny Ilona szerk.: *Hungarológia: Nyelv és kultúra*, Poznań, ProDruk, 149–56.
- Kiss Jenő–Pusztai Ferenc szerk. 2003: *Magyar nyelvtörténet*, Budapest, Osiris, 252–4, 483–8.
- É. Kiss Katalin 1983: *A magyar mondat szerkezet generatív leírása*, Budapest, Akadémiai. = Nyelvtudományi Értekezések 116.
- É. Kiss Katalin 1992: Az egyszerű mondat szerkezete, in Kiefer Ferenc szerk. *Strukturális magyar nyelvtan 1: Mondattan*, Budapest, Akadémiai, 79–178.
- É. Kiss Katalin 2003a: Mondattan, in É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*, Budapest, Osiris, 17–186.

- É. Kiss Katalin 2003b: Mondattan, in Kiefer Ferenc szerk.: *A magyar nyelv kézikönyve*, Budapest, Akadémiai, 205–40.
- É. Kiss Katalin 2006: Mondattan, in Kiefer Ferenc főszerk.: *Magyar nyelv*, Budapest, Akadémiai, 110–48.
- É. Kiss Katalin 2011: Az ősmagyar SOV-től az ómagyar (T)(Q)(F)VX-ig, in É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila szerk. *Nyelvelmélet és diakrónia*, Budapest–Piliscsaba, Szent István Társulat, 85–102.
- Kuryłowicz, Jan 1964: On the Methods of Internal Reconstruction, in Horace Lunt ed.: *Proceedings of the Ninth International Congress of Linguists*, Mouton, The Hague, 9–36.
- Li, Charles N.–Sandra A. Thompson 1976: Subject and topic: A new typology of language, in Ch. N. Li ed.: *Subject and topic*, New York, Academic Press.
- Mallinson, Graham–Bary J. Blake 1981: *Language Typology*, (North Holland Linguistic Series 46), Amsterdam–New York–Oxford, North-Holland Publishing Co.
- Molecz Béla 1900: *A magyar szórend történeti fejlődése*, Budapest, a szerző kiadása.
- Primus, Beatrice 2001: Word Order Typology, in Martin Haspelmath et al. eds.: *Language Typology and Language Universals 2*. (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft 20.2), Berlin–New York, Walter de Gruyter, 855–73.
- Rácz Endre szerk. 1988: *A mai magyar nyelv*, Budapest, Tankönyvkiadó, 274–7.
- Simonyi Zsigmond 1903: *A magyar szórend*, Nyelvészeti Füzetek 1.
- Telegdi Zsigmond 1977: *Bevezetés az általános nyelvészetbe*, Budapest, Tankönyvkiadó, 217–9.
- Wacha Balázs 1991: A szórend, in Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana* 1, Budapest, Akadémiai, 618–28.
- Wacha Balázs 2008: Adalékok a XVII. századi magyar szórend előzményeinek és alakulásának jellemzéséhez [...], in Haader Lea–Horváth László szerk.: *Tanulmányok a középmagyar kor mondattana köréből*, Budapest, Tinta Könyvkiadó, 130–79.
- Zsilka János 1971: *Nyelvi rendszer és valóság*, Budapest, Akadémiai.
- Zsilka János 1973: *A nyelvi mozgásformák dialektikája*, Budapest, Akadémiai.
- Zsilka János 1982: *De constructione. Történet és állapot egysége a nyelvben*, Budapest, Akadémiai.